

FARABİ'DE HEYULANİ AKIL-FAAL AKIL İLİŞKİSİ*

Yakup ÖZKAN*

Giriş

Bu kavramlardan ilk olarak Aristoteles söz eder. Ona göre etkin (*faal*) ve edilgin (*heyulani*) akıl arasındaki ayrım ruhun alanına aittir. Bu, etkin aklı, bireysel insani varlığın bütünüyle dışında kalan tanrısal bir akılla özdeşleştiren bir yorumu ortadan kaldırır. Ama etkin aklın insan ruhlarında içkin olan tanrısal bir akıl olduğu görüşünü ortadan kaldırmaz. Bu ifadelerle göre etkin akıl bütünüyle insanın dışında olan tanrısal bir akıl değildir. Ama öte yandan o, ayrılabilir, etkilenmez ve katışıksız gibi özelliklere sahiptir. Başka bir ifadeyle, etkin akıl insanın ruhunda bulunur, ama aynı zamanda onun ötesine geçebilecek niteliklere de sahiptir. Aristoteles'in ifadelerinden etkin aklın, bütün bireylerde özdeş olduğu sonucu çıkarılabilir.¹

Öyleyse sahip olduğu nitelikler bakımından etkin aklın varlığının önemi nedir? Aristoteles'in ruh kuramında bilginin oluşması açısından bu sorunun yanıtı çok açıktır. Çünkü etkin aklın, kavramsal bilginin oluşmasında çok önemli bir görevi vardır. Buna göre etkin akıl, *edilgin aklın* nesnelere kavrayarak onlar haline gelmesini sağlar. Yani etkin akıl, kavrama eyleminde *gizil halde* olan edilgin aklı edimselleştirir. Aristoteles'e göre etkin akıl, bütün akılsal nesnelere daha önceden bilir. Başka bir deyimle, etkin (*faal*) akıl bildiği bir şeyi her zaman bilir. Çünkü o gerçekleşmemiş hiçbir gizlilik (*potansiyel/kuvvelik*) içermeyen olarak, edimsel (*bilfil*) bir akıldır. Dolayısıyla etkin aklın, bütün akılsal nesnelere daha önceden bilmesi olgusu, kendinde *gizil bir güç* veya *bilkuve* olan edilgin aklın edimsel olarak bilmesini ve bilinebilir olanın edimsel olarak bilinmesini olanaklı kılar. Bu düşüncelere göre *kavrama* eylemi edilgin akla atfedilir.²

Yukarıdaki sorunun başka bir bakımdan yanıtını ise bilginin nesneliliği konusunda arayabiliriz. Bu açıdan etkin aklın önemi büyüktür. Çünkü bilginin olanaklı ve nesnel

* Bu yazı, 2011-2012 Güz doktora ders dönemimde ödev olarak sunulmuştur.

* Doktora Öğrencisi, Sakarya İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri.

¹ Ross, David, *Aristoteles*, (çev., Ahmet Arslan ve diğerleri), İstanbul, 2002, s. 176-179; Arslan, Ahmet, *İlkçağ Felsefe Tarihi 3-Aristoteles-*, İstanbul, 2007, s. 225.

² Ross, David, *Aristoteles*, s. 176-179.

olması ona bağlıdır. Etkin akıl sahip olduğu özellikler sayesinde nesnel bilgiyi olanaklı kılar. Çünkü o, bedenden ayrılabilir ve ondan etkilenmez olarak, ayrıca edimsel bir akıl olarak bütün insanlarda ortaktır. Etkin akıl bu nitelikleriyle insanın bilincinden bağımsız olduğunu ortaya koyar. Bu nedenle insanın ürettiği bilgi yalnızca kendi öznel bilincinin bir ürünü değildir. Bilginin oluşum sürecinde -İbn Rüşd'ün bilgi kuramında da olduğu gibi³- hem ruhun bedene bağlı güçleri (*duyum, ortak duyu, hayal gücü, edilgin akıl gibi*) hem de kendisinde bulunmakla birlikte ondan ayrılabilir, bağımsız olan bir akılsal gücü etkilidir. Dolayısıyla bilginin oluşması ruhun bütün güçlerine bağlıyken, nesnel olması yalnızca etkin akla bağlıdır.

Farabi'nin Nefs Düşüncesinde Heyulani Akıl

Farabi'ye göre heyulani akıl, insanda baştan itibaren onun doğası gereği var olan bir *insani akıl (el-aklü'l-insaniyyü)* olarak akılsalların (*makulat*) tasavvurlarını (*rusüm*) kabul etmek üzere hazırlanmış olan maddesel bir istidattır (*heyet*). O, hem *bilkuvve akıl* hem *maddesel akıl (akliin heyulaniyyü)* hem de *bilkuvve akılsaldır (bilkuvve makul)*.⁴ Başka bir ifadeyle, bu insani akıl, ya akıl ya aklın bir parçası (*cüz'ü/işlevi*) ya nefsin güçlerinden bir güç ya da varlığa ait maddeleri değil, onların *mahiyet ve suretlerini* soyutlamaya hazır ve elverişli (*müsaid*) olan herhangi bir şeydir. Bu akıl, suretlerin hepsini o şeyin sureti veya suretleri haline getirir. Maddelerinden soyutlanan bu suretler akılsallardır (*makulat*). Bu güç, kendisinde suretlerin ortaya çıktığı maddeye benzer. Gizillik olan bu aklın kendisi *akılsallardan/kavramlardan* ayrı olarak bulunmamaktadır. Tersine bu aklın kendisi o *suretlere/kavramlara* dönüşür. Farabi'ye göre varlığa ait *suretler* bu akılda bulunmadığı sürece o *bilkuvve* akıldır.⁵

Maddesel veya edilgin (*münfail*) olan bu gizil güç bir bakıma insanın türsel sureti (*formu/biçimi* [öz anlamında]), veya doğasıdır ve bütün insanlarda özsel bir nitelik

³ Arkan, Atilla, *İbn Rüşd Psikolojisi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 322-323.

⁴ Farabi, *el-Medinetü'l-Fazıla*, (çev., Ahmet Arslan), 1990, Ankara, s. 57; Farabi, *Arau ehli'l-Medineti'l-fazile*, (neş., ملحم بو علي), Beyrut, 1995, s. 96-97.

⁵ Farabi, *Aklın Anlamları-İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri içinde*-(çev., Mahmut Kaya), İstanbul, 2005, 130-131.

olarak bulunur. Tohum nasıl gizlilik (*kuvve*) halinde, tohumu olduğu şeyi içeriyorsa, bu akıl da *gizil halde* gerçekleşmiş, tam yetkin insanı içerir.⁶

Farabi'nin Nefs Düşüncesinde Faal Akıl

Farabi'ye göre etkin (*faal*) akıl, maddede bulunmayan ve asla bulunmayacak olan ayrık bir *surettir*. Bu, bir bakıma eylem (*fiil*) halindeki akıl olup kazanılmış akılla yakın bir benzerliğe sahiptir. Buna göre etkin akıl, kazanılmış akıl türünden bir akıldır, kendi üstünde bulunan ayrık akılların *suretleri* öncesizlikten sonsuzluğa onda bulunmaktadır.⁷ Farabi, etkin aklın İlk Nedenin altında bulunan ayrı varlıklar içindeki derecesini onuncu sıra olarak belirlemektedir.⁸ Onuncu akıl olan etkin akıl, ay altı evrenindeki her türlü fiziksel, kimyasal, biyolojik oluş ve bozuluşun ilkesi sayılmaktadır.⁹ Etkin akıl Tanrı'ya en uzak, dünyaya en yakın akıldır. Bununla birlikte Farabi, Tanrı ile maddesel evren arasında aracılık işlevi gören akılların sonuncusu olan etkin aklın dinsel bir kavram olan *Cebrail'e* karşılık geldiğini düşünmektedir.¹⁰

Suretleri veren varlık olarak etkin akıl, hem evrenle ve onun genel düzeniyle ilgili hem de bilgisel işlevlere sahiptir. Yani o, hem *varlıkbilimsel* hem de *bilgibilimsel* bir konuma sahiptir. Etkin akıl Tanrı'yı, diğer dokuz akı ve kendi özünü bilir ve özleri bakımından düşünülür olmayanları düşünülür kılar. Yani maddesel dünyada varlıkları gizlilikten edimselliğe geçiren ve bir bakıma bireysel manada var eden ilke etkin akıldır. O, var etme işini yani oluşu kendi başına değil gök kürelerinin yardımıyla gerçekleştirir. Bu nedenle bu akıl iki bakımdan mutlak ve İlk İlke olarak değerlendirilemez. Birincisi, onun *suret* kazandırma eylemini üzerinde gerçekleştirdiği nesnel zeminin ana ögesi olan madde, gök kürelerinin ortak hareketi sonucunda var olur. İkincisi ise maddenin *suret* (*form/biçim*) almaya yatkın karışım düzeylerinde var olması gök cisimlerinin hareketleri sayesinde. Dolayısıyla *gizlilik* durumunda bulunan ay altı varlıklarını *edimsel* olarak var edip gerçekleştiren *sureti*, gök cisimlerinin ortak ve özel hareketleri sonucunda uygun konuma gelen *karışıma* etkin akıl verir. Farabi'ye göre maddesel olgusalılıkta

⁶ Aydınlı, Yaşar, *Farabi*, İstanbul, 2008, s. 108.

⁷ Farabi, *Aklın Anlamları*, s. 133-134.

⁸ Farabi, *el-Medinetü'l-Fazıla*, s. 58.

⁹ Kaya, Mahmut, Farabi Maddesi, *DİA*, XII, İstanbul, 1995, s. 150.

¹⁰ Kaya, Mahmut, Sudur Maddesi, *DİA*, XXXVII, İstanbul, 2009, s. 467.

(*realitede*) var olan bütün *suretler*, edimsel/bilfiil kavramların (*makuller/düşünülürler*) *evrenbilimsel bir kopyası* olan etkin akılda edimsel veya etkin ve bölünmez bir durumda bulunur.¹¹

Görüldüğü üzere etkin aklın bu varlıkbilimsel (*ontolojik*) işlevi yanında bir de bilgibilimsel (*epistemolojik*) görevi vardır ki, o da insan aklının gelişimi ve dolayısıyla mutlulukla ilgilidir. Bu bağlamda etkin akıl, hem insanın özsel niteliği olan akı, hem de bu aklın nesnelere olan kavramları/düşünülürleri gizlilikten edimselliğe yükseltir. Farabi insanı maddesel düzeyden en üst mutluluk düzeyine ulaştırmayı etkin aklın temel etkinlikleri arasında sayar.¹²

Heyulani ve Faal Akıl Arasındaki İlişki

Yukarıda ifade edilenlere göre *heyulani akıl* insanda doğal olarak bulunan bir yetidir veya güçtür ya da yatkınlıktır. Ayrıca, o, bir bakımdan maddesel akıl, bir bakımdan gizil bir güç olarak akıl, bir bakımdan da gizil haldeki akılsaldır. Heyulani akıl, başka bir bakımdan, yani etkin akılla ilişkisi açısından ise, edilgin akıldır. Çünkü o, etkin değil edilgin durumdadır. Bu akıl insan ruhunun veya nefsinin bir parçasıdır. Aynı zamanda bu yeti insanın *türsel ayırımı* sağlayan bir surettir. Ayrıca onun için insanın doğası ve özü de diyebiliriz. Etkin akla gelince o insandan bağımsız ve ruhun dışında olan tanrısal bir akıldır. Ayrıca etkin akıl, ayrık akılların sonuncusu ve duyusal evrenin *suret verme* bakımından ilkesi olan bir akıl türüdür. Onun, bu bakımdan varlıkbilimsel bir konumu vardır. Bununla birlikte etkin akıl edilgin akı etkinleştirdiğinden dolayı da bilgibilimsel bir konuma sahip olur.

Farabi'nin felsefesinde edilgin akıl etkinleşerek iki aşamaya sahip olur. O etkinliğinin ilk derecesinde *edimsel* veya *bilfiil* akıl, ikinci derecesinde de kazanılmış (*müstefad*) akıl olarak adlandırılır. Bu dereceler edilgin aklın ikinci ve üçüncü aşamalarıdır. Burada bu yazının sınırlarını zorlayacağından dolayı bilfiil ve kazanılmış aklın dereceleri ile ilgili ayrıntıya giremeyeceğimi ona gerekli olduğunda konu bağlamında değinebileceğimi belirtmek istiyorum. Yeniden konu bağlamında ifade edebilirim ki, edilgin akıl ilk derecesinde *salt gizil* durumdadır. Onu bu gizlilikten edime çıkarıp etkinleştiren etkin

¹¹ Aydın, Yaşar, *Farabi*, İstanbul, 2008, s. 89-90; Sarı, Mehmet Ali, "Farabi Epistemolojisinde Akıl", *SBArD*, 2006, Sayı 7, s. 103

¹² Aydın, Yaşar, *Farabi*, İstanbul, 2008, s. 90.

akıldır. Farabi'ye göre *bilkuvve* akılı, *bilfiil* akıl veya etkinlik halindeki akıl, *bilkuvve* kavramları ise *bilfiil* kavramlar haline getiren etkin akıldır. Çünkü *bilfiil akıl* olmak için akılsalın kendisini, *kuvveden fiile* çıkaracak başka bir şeye gereksinimi vardır. Başka bir ifadeyle *bilkuvve* akılsallar (*makulat*) *bilfiil* akıl tarafından düşünüldükleri zaman *bilfiil* akılsallar olurlar. *Bilkuvve* olan edilgin akıl ise kendisinde akılsallar (*fihe'l-makulat*) ortaya çıktığında *bilfiil akıl* olur. Burada hem *edilgin aklın* hem de *akılsalın* etkinleşmesi başka bir etken aracılığıyla olur. Başka bir deyimle bu her iki şey de etkinleşebilmek için başka bir ilkeye gereksinim duyar.¹³

Farabi'ye göre onları, yani hem edilgin akılı hem kavramları gizillikten edimselliğe çıkaran etkin akıldır. Bu akıl, tözü *salt edimsel akıl* olan ve maddeden *ayrı* bulunan bir varlıktır. Ona göre gizil halde olan maddesel (*heyulani*) akla güneşin gözün görmesine verdiği ışığa benzer bir şey veren etkin akıldır. Çünkü onun maddesel akılla olan ilişkisi güneşin gözün görmesine olan ilişkisi gibidir. Başka bir ifadeyle, etkin aklın maddesel akıl üzerindeki etkisi güneşin gözün görmesi üzerine olan etkisine benzer. Çünkü görme belli bir maddede olan bir güç (*kuvvet*), bir yetenektir (*heyet*) ve o görmeden önce gizil haldeki görmedir. Bununla birlikte renkler de görülmeden önce, gizil halde görülenler, görülebilir olanlardır. Buna göre ne görme ne de renkler *kendilerinde* edimselliğe sahiptirler. Onları edimsel kılan güneştir. Dolayısıyla güneş ışığının gözü, görmeyi ve görülen nesnelere edimsel hale getirdiği gibi etkin akıl da *gizil akılı* edimsel akıl haline getirir. Eğer ışık olmasa ne görme ne de renkler etkinleşebilir. Aynı şekilde etkin akıl olmasa ne *kendinde salt gizil bir güç olan akıl* ne de *kavramlar* edimselleşebilir.¹⁴

Farabi'ye göre edilgin aklın kendileriyle etkinleştiği maddesel varlıkların sahip olduğu *suretler* etkin akılda soyut suretler halindedirler. Bu “o suretler önce maddelerde var olur, sonra etkin akıl onları soyutlar” anlamında değildir. Tersine o suretler edimsel olarak etkin akılda bulunur ve ondan edimsel olarak ilk maddeye ve diğer maddelere geçerler. Bu ifadelerle göre *suretler* kendi maddelerini edimselleştirmeden önce etkin akılda edimsel bir halde bulunurlar. Farabi, birkaç pasaj sonra *suretlerin* etkin akılda

¹³ Farabi, *Aklın Anlamları*, s. 133; Farabi, *el-Medinetü'l-Fazıla*, s. 57; Farabi, *Arau ehli'l-Medineti'l-fazile*, s. 97.

¹⁴ Farabi, *el-Medinetü'l-Fazıla*, s. 58; Farabi, *Aklın Anlamları*, s. 134; Farabi, *Arau ehli'l-Medineti'l-fazile*, s. 97.

gizil olarak bulduklarını söyler. Ama o, bu ifadesiyle etkin aklın maddede suretleri meydana getirme gücü bulunduğunu kastettiğini belirtir. Ona göre bu güçle etkin akıl başkasına etki ederek maddelerdeki *suretleri* meydana getirir. Sonra da o *suretleri* kazanılmış akıl ortaya çıkıncaya kadar yavaş yavaş ayırık akıllara yaklaştırır. Bunlara göre etkin akıl, kendisinde bulunan *suretleri* önce maddelere verir, böylece maddeler edimselleşir sonra da edilgin akla yardım ederek veya ona etki ederek suretlerin yeniden kavramlar olarak edimselleşmesini sağlar. Böylece hem edilgin akıl hem de kavramlar edimselleşir.¹⁵ Farabi'nin bu ve diğer ifadelerinden bir çıkarsamayla şunu söyleyebiliriz. Kavramlar, insanın bilincinden bağımsız olarak vardır. Çünkü onların bilkuvve akıl tarafından etkin akıl yardımıyla *kavramsallaştırılmadan* önceki hallerinin (*suretler*) yeri maddeden ayırık bir varlığı olan etkin akıldadır. Dolayısıyla onlar insanın öznel bilinci tarafından üretilmiş şeyler değildirler. Böylece bilginin nesnelliği sağlanmış olur. Çünkü bilgi kavramların öznel olarak *icat* edilmesi değil, bir tür keşfidir. Yani *rasyonel* bir süreçle duyum, hayal, vb. gibi nefsin maddesel güçlerinin ve ayrıca ayırık bir akıl olan etkin aklın yardımıyla başlangıçta insanda doğal olarak bulunan bir yeti olan *bilkuvve* veya *maddesel* akıl onları-İbn Rüşd'ün düşüncesinde de olduğu gibi¹⁶-bulur.

Farabi'ye göre suretin genel olarak üç tür bulunuşundan söz edilebilir. Birincisi, suretin cisimdeki halidir. Cisim denilen şey, suret almış maddeden ibarettir ve doğada suretsiz bir şey yoktur. Onun cisimsel varlığı, kendisinin dış dünyadaki bulunuşudur. İkincisi, suretin zihindeki bulunuşudur. Bu, algı yoluyla ve duyuda, hayalde ve akılda olmak üzere üç şekilde gerçekleşir. İnsanda bilgi duyum aracılığıyla oluşur. Duyum, maddesel suretlerin, yine maddi bağıntılarını koruyarak zihin tarafından algılanmasıdır. Buna göre duyumu, nesnenin suretini sahip olduğu maddesel duyumlar içerisinde algılar. Duyumdan sonraki soyutlama aşamasında ise hayale dayalı algı bulunur. Hayal gücü, maddi suretleri tam bir soyutlama ile değil, yine maddi bağıntıları içerisinde algılar. Üçüncüsü ise suretin tam soyutlanmışlığı halidir. Bu halde, yani soyutlanmanın en son aşamasında bulunan suret, maddi bağıntılarından tamamen bağımsız bir biçimde, tümel

¹⁵ Farabi, *Aklın Anlamları*, s. 133-134.

¹⁶ Arkan, Atilla, *İbn Rüşd Psikolojisi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 323.

gerçekliği içerisinde kavranır. Bunlara göre bilgi, duyum ve hayal gücü uğraklarından geçip akılda gerçekleşen bir soyutlamadır.¹⁷

Bu ifadelerden anlaşıldığına göre *suretlerin* tam soyutlanmış halleri kavramları oluşturmaktadır. Yani Farabi, suretin bütünüyle soyutlanmış haline kavram demektedir. Bu bağlamda ona göre varlığa ait suretler, *bilkuvve* akılda ortaya çıkınca o, *bilfiil* akla dönüşmektedir. Farabi'ye göre maddelerinden soyutlanmadan önce suretler *bilkuvve* kavramken, bilfiil akıl onları soyutlayınca bilfiil kavrama dönüşmektedirler. Buna göre kavramlar bilfiil kavram haline gelmeden önce dış dünyadaki nesnelere suretleri olarak *bilkuvve* halindeydiler. Ona göre bilfiil kavram olunca, onların bilfiil kavram olma durumları nesnelere suretleri olmaları gibi değildir. Çünkü kavramların kendindeki varlıkları, ilişki halinde buldukları şeylere bağlıdır. Ama bilfiil kavram haline gelince kategorilerden birçoğu ortadan kalkmakta ve kavramlar öncekinden farklı bir varlığa dönüşmektedirler. Böylece kavramlar bilfiil olunca varolan olarak sayılmaktadırlar. Farabi, bu noktada bilfiil kavramla bilfiil akıl tamamen tek bir şey olarak görmektedir. Burada söz konusu edilen *bilfiil* akıl ise, etkinleşen edilgin aklın ikinci derecesidir.¹⁸ Bilfiil akıl, kavram durumundaki suretleri aklettiğinde de kazanılmış (*müstefad*) akla dönüşmektedir. Bu, akıl etkin akla en yakın olan şeydir. Böyle bir derece insan için en büyük mutluluk düzeyidir.¹⁹ Bütün bu süreç sonunda etkin akıl ile kazanılmış akıl arasında başka bir merteye kalmamaktadır. Bu durumda bütün akılsal veya kavramsal suretlerin öncesiz-sonrasız yeri olan etkin veya faal akıl insan zihnine etki etmekte ve bir bakıma kendi içeriğini ona yansıtmaktadır.²⁰

Görüldüğü üzere doğal bir yeti olan ve kendinde salt gizlilik taşıyan edilgin akıl, bilfiil ve kazanılmış akıl basamaklarından geçerek neredeyse etkin akla dönüşmektedir. Onun etkin akıl haline dönüştüğünü varlıkbilimsel bakımdan değil, ama bilgebilimsel bakımdan söyleyebiliriz. Bütün bu ifadelerle göre etkin aklın edilgin akıl etkin kılarak en sonunda kendine benzettiğini belirtebiliriz.

Sonuç

¹⁷ Aydın, Yaşar, *Farabi*, İstanbul, 2008, s. 55-56.

¹⁸ Farabi, *Aklın Anlamları*, s. 131.

¹⁹ Farabi, *Aklın Anlamları*, s. 132, 135.

²⁰ Aydın, Yaşar, *Farabi*, İstanbul, 2008, s. 110.

Bu yazıyla ulaştığım sonuçları burada şöyle ifade edebilirim. Farabi de Aristoteles gibi edilgin ve etkin akıl kavramlarını kabul eder. Ama o, etkin aklın bazı nitelikleriyle ilgili olarak Aristoteles'ten ayrılır. Farabi'nin düşüncesinde edilgin akıl, *gizlilik halinde* akıl, *maddesel* akıl ve *gizlilik halinde* kavram gibi adları alır. Bütün bunlar, insan ruhunun doğal bir yetisi olan akılsal gücüne verilen adlardır. Bu güç aynı zamanda ruhun akılsal bir işlevidir. Bu yeti insanın doğası veya özü olarak da görülebilir. Bu akıl etkin akılla ilişkisine göre edilgin akıl adını alır. Çünkü o kendinde salt olanaktır. Başka bir ifadeyle kavramları kabul etme noktasında etkin akılla ilişkisi öncesinde edimsel değildir. Bu ilişki öncesinde o, kavrama ulaşma açısından henüz doğal bir yatkınlıktır. Onun etkinleşmesi ancak etkin akılla olanaklı olur. Buna göre edilgin akıl, etkin akılla eyleme çıkıp etkinleşir. Bu süreçte ikinci derece olarak bilfiil akıl, üçüncü derece olarak da kazanılmış akıl niteliğini kazanır. Kazanılmış akıl ruhun en son yetkinliğidir. İnsanın edilgin akılı, etkin akıl sayesinde kazanılmış akıl derecesine ulaşır. Böylece edilgin akıl, kendini bütünüyle açmış olur. Yani, o *gizil* olarak sahip olduğu tüm yetkinliğe edimsel olarak ulaşmış olur. Onu bu gizlilikten edimselliğe çıkarıp önce *bilfiil akıl* sonra *kazanılmış akıl* yaparak kendisine yaklaştıran ilke ayrı bir akıl olan etkin akıldır. Bu akıl, aynı zamanda ayrı akılların sonuncusu olarak evrenin oluş ve bozuluş ilkesidir. Bununla birlikte o ay altı evrenindeki maddelere suretleri veren salt edimsel bir akıldır. Suretlerin kavramlar olarak kendisine dönmesinde de o, etkin bir konuma sahiptir. Bu suretler kendisinde öncesiz ve sonrasız olarak bulunur. Etkin akıl tarafından maddeye verilen *suretler* her iki aklın işbirliği ile maddeden soyutlanarak alınır. Böylece faal akıl sayesinde kavramsal bilgi olanaklı olur dolayısıyla da bilginin nesneliliği sağlanmış olur.

KAYNAKLAR

Arkan, Atilla, *İbn Rüşd Psikolojisi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Arslan, Ahmet, *İlkçağ Felsefe Tarihi 3-Aristoteles-*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.

Aydınlı, Yaşar, *Farabi*, İsam Yayınları, İstanbul, 2008.

Farabi, *Aklın Anlamları-İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri içinde-*(çev., Mahmut Kaya), Klasik, İstanbul, 2005.

Farabi, *el-Medinetü'l-Fazıla*, (çev., Ahmet Arslan), Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, Ankara.

Farabi, *Arau ehli'l-Medineti'l-fazile*, (neş., ملحم بو علي), Deru ve mektebetü'l-hilal, Beyrut 1995.

Kaya, Mahmut, Farabi Maddesi, *DİA*, XII, İstanbul, 1995, s. 145-163.

Kaya, Mahmut, Sudur Maddesi, *DİA*, XXXVII, İstanbul, 2009, s. 467-468.

Ross, David, *Aristoteles*, (çev., Ahmet Arslan ve diğçerleri), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002.

Sarı, Mehmet Ali, “Farabi Epistemolojisinde Akı”, *SBArD*, 2006, Sayı 7, s. 101-118.